

HET TIMPE-ORGEL IN DE NIEUWE KERK

De bouwer

Het monumentale orgel in de Nieuwe Kerk is in 1829-31 gebouwd door de Groningse orgelmaker Johan Wilhelmus Timpe (1770-1837). Timpe was afkomstig uit Glane, een dorpje nabij Osnabrück (D). Timpe leerde het orgelmakersvak achtereenvolgens bij Dirk Lohman (Emden, later te Groningen) en vanaf 1806 bij Heinrich Hermann Freytag. In diens bedrijf werd Timpe al snel meesterknecht. Freytag overleed al op 52-jarige leeftijd, in 1811. Timpe voltooide de toen in aanbouw zijnde orgels in Oostwold (Oldambt) en Warffum in 1811 en 1812. Timpe, die Rooms-katholiek was, trouwde begin 1813 met de toen 29-jarige Petronella le Jeune. In hetzelfde jaar begon Timpe een eigen bedrijf en kocht een bedrijfspand aan de Turfsingel in Groningen. Het echtpaar woonde vlakbij in de Turftorenstraat. Zijn eerste grote karwei was de ombouw van het beroemde orgel in de Walburgkerk te Zutphen in 1814-15. In 1816-18 bouwde hij een groot orgel voor de Neue Kirche te Emden, een kerk die historisch en bouwkundig veel verwantschap heeft met de Nieuwe Kerk in Groningen. (Inmiddels zijn er intensieve contacten met de Emdenaren ontwikkeld om elkaar wederzijds te ondersteunen met allerlei acties zoals restauratiewerk en muzikale en theologische uitwisselingsprogramma's.)

Het oeuvre van Timpe is niet zo groot. Dit had meer dan een oorzaak. Rond 1814 was het een roerige en bestuurlijk en economisch een chaotische tijd, immers het einde van de Franse tijd was nabij. Het economische tij was dus niet gunstig en de concurrentie met m.n. de orgelmakerij van de familie Lohman was heftig. Ook had Timpe geen sterke gezondheid.

De loop van de geschiedenis heeft nog eens het lot bepaald van een aantal Timpeorgels die afgebroken werden of sterk verbouwd. Er zijn daarom maar vijf complete orgels van hem bewaard en nog twee verbouwde orgels waarin zich Timpemateriaal bevindt. Het orgel van de Groningse Nieuwe Kerk is zijn grootste instrument. Gelukkig is het voor het groot deel goed bewaard gebleven.

Vanwege het feit dat de Katholieke Kerk in het nieuwe Koninkrijk onder Koning Willem I weer haar oude rechten terug kreeg, hoefden de Katholieken niet meer in schuilkerken bijeen te komen. Net als voor de 'Gereformeerden' (toen heette de Hervormde Kerk zo!) in Groningen vanaf 1594, was het nu ook voor de Katholieken mogelijk geworden openbaar en in eigen kerkgebouwen hun godsdienst te belijden. Die werden vanaf dat tijdstip dan ook veel gebouwd, ook in Groningen. Omdat Timpe katholiek was bouwde hij overwegend in het noorden van ons land juist voor die kerken nieuwe orgels.

Het geven van concerten was niet het eerste doel waarvoor in de 18de en 19de eeuw orgels werden gebouwd. De begeleiding van de gemeentezang in de beide zondagse kerkdiensten had verreweg de prioriteit. Iedereen ging in die tijd naar de kerk, dus had het orgel een belangrijke godsdienstige en maatschappelijke taak.

Kunsthistorie in uiterlijk en klank

Net als bij gebouwen is er ook bij orgels sprake van allerlei kunsthistorische stijlen van gotisch (middeleeuws) tot modern. In dat licht bezien is het Timpe-orgel in de Nieuwe Kerk een bijzonder instrument. Het is gebouwd in een periode die in de kunstgeschiedenis als de z.g. Biedermeierperiode wordt genoemd. Het is een tijd van overgangsontwikkeling van een feodale- naar een burgerlijke maatschappij. Het is het enige van deze soort en van deze grootte in de Noord-Nederlandse orgelbouw dat in ons land nog is overgebleven. Het front is een vrije kopie van het ook in 1831 beroemde grote Müller-orgel in de Bavokerk te Haarlem (1738), een orgel waar beroemdheden als Georg Friedrich Händel en Wolfgang Amadeus Mozart op hadden gespeeld. De latere bekende Groningse orgelmaker Petrus van Oeckelen was adviseur bij de bouw van het orgel in de Nieuwe Kerk en maakte ook de ontwerptekening, waarvan een kopie in de Kerkenraadkamer hangt.

De belangrijkste eisen die in die tijd aan de orgels werden gesteld waren een sobere en doelmatige ornamentiek i.p.v. de vaak excessieve rijkdom en opsmuk van de 18de eeuw. Al in de 2^e helft van de 18de eeuw probeerde men van hogerhand af de 'beschaafde' zingwijze in te voeren. Dat ging gepaard met klassestrijd en zelfs volksoproeren. Daarom beoogde men rond 1830 een slanke en heldere, niet al te sterke en licht 'ruisende' klankkarakteristiek om de kerkelijke gemeente niet al te zeer tot ongecontroleerd luid zingen te stimuleren, hetgeen in die tijd nog steeds vaak gebeurde.

De klank moest vooral dienen ter ontwikkeling van (de muzikaliteit) van de burgers. Ze mocht daarom niet overheersend (luid) zijn, maar een goede ondersteuning geven van de gemeentezang en een sfeer scheppen van nederigheid en bezinning. Prof. Dr. De Waal, een prominente Groningse bestuurder en muzikaal adviseur, vatte het in 1829 aldus samen: ‘gebruil vermeerdert de stichting niet’. Het orgelspel moest een gepaste eerbied en terughoudendheid uitstralen en ook de organist niet verleiden tot al te opvallende en kleurige soloacties. De saaiheid die daardoor gaandeweg dreigde te ontstaan werd in het midden van de 19de eeuw dan ook weer doorbroken door orgels die weer een meer monumentale klank meekregen. Maar de trend qua klankkarakter en (on)mogelijkheden was wel gezet en die is sindsdien tot in onze tijd min of meer zo gebleven.

De lotgevallen vanaf 1831 tot heden

Het orgel werd diverse malen gerepareerd, deels vanwege slijtage, deels ook ingegeven door de wijziging van de muzikale smaak (ofwel de norm van een nieuwe kunststijl). Biedermeier werd Romantiek, Romantiek werd Neobarok, etc.. Dan was er ook de grote kerkrestauratie van 1860 die grote invloed had op het interieur en de akoestiek van de kerk en de kleurstelling van het orgel. Toen werden immers de huidige houten vloer en de kerkbanken midden in de kerk gemaakt. De houten vloer in een ruimte als deze zorgde voor een akoestiek met aanzienlijk minder versterking van het geluid en minder galm.

Een grote laatromantische aanpassing vond plaats in 1912-13, toen bijna de helft van de oude pijpen van Timpe werd vervangen door nieuw pijpwerk. Dit door aantasting door tinpest en vanwege een gewenste luidere en rondere klank. Deze ingreep was dus vooral ook ingegeven door de veranderde akoestiek. Dit werk werd uitgevoerd door de Groningse orgelmaker Jan Doornbos onder advies van Hendrik Pieter Steenhuis, destijds organist van de Martinikerk en orgeladviseur van de Hervormde Gemeente. Ook werd de bestaande kleur van het orgel opnieuw overgevernist, waardoor een diepdonkerbruine kleur ontstond in plaats van de lichtere roodbruine tint. Deze kleurstelling is tot op heden grotendeels zo gebleven. Een volgende aanpassing vond plaats van 1939-42. Dit werk werd door de oorlog vertraagd en gedurende die tijd in kleine gedeelten uitgevoerd.

De laatste grote kerkrestauratie in 5 fasen vanaf 1952 tot aan 1977 werd besloten door een grote orgelrestauratie die duurde van 1976-80 met voorbereidingen vanaf 1972, toen het orgel gedemonteerd werd door de fa. J. Ahrend uit Leer (Dld). Deze restauratie werd verricht door de fa. Ernst Leeftang te Apeldoorn onder advies van Cor Edskes.

Alle onderdelen werden volledig gerestaureerd. De donkere kleurstelling van 1912 werd op de meest zichtbare plaatsen (beganegrond en ter hoogte van het orgelbalkon) dekkend overgeschilderd in een matte diep donkerbruine laag. Wel werd het pijpwerk van 1912 geheel vervangen door nieuw pijpwerk. Hierbij werden de grote mensuurwijzigingen die in 1912 hadden plaatsgevonden grotendeels teruggebracht naar het oorspronkelijke Timpeconcept. De intonatie van toen is deels volgens authentieke gegevens, maar deels ook volgens moderne methodes aangebracht. Inzichten die afwijken van die van Timpe.

Helaas was deze restauratie geen succes: men werd achtervolgd door pech en er was veel gebrek aan communicatie. Doordat de restauratietechniek van 19de eeuwse orgels nog aan het begin stond van haar ontwikkeling (veel 19de eeuwse orgels waren destijds nog niet eens tot monument verklaard(!)), werd het eigenzinnige artistieke concept (toen nog) niet voldoende begrepen. De restauratie kon wegens geldgebrek en later door gebrek aan vertrouwen in de restaurateur niet worden voltooid. Een eindkeuring bleef daarom achterwege, het orgel werd niet goed ingeregeld en afgestemd. In 1980 was er dan ook overwegend teleurstelling over het resultaat van een toch dure restauratie. Gelukkig konden in 1989 vier belangrijke, nog ontbrekende tongwerken worden gemaakt door de Deense fa. Marcussen en voorlopig worden geïntoneerd.

Deze restauratie heeft de slechte beeldvorming over dit, in de kern echter fraaie, orgel tot op heden achtervolgd. Tot aan 1992 was dat ook niet helemaal terecht: de mechanieken functioneerden slecht en gaven voortdurend storingen, de klank had weinig draagkracht, de stemming was abominabel en onderhoud werd er nauwelijks gepleegd. Er konden daarom geen concerten op het orgel worden gegeven en tijdens kerkdiensten waren er regelmatig storingen van allerlei aard. Ook voor een CD-opname was het orgel te slecht.

In die situatie trad ondergetekende in 1992 aan als organist. Tot op heden is er met steun van de rijksonderhoudssubsidieregeling veel verbeterd en nam het aantal storingen gelukkig af. Ook de klank

werd deels verbeterd, mede omdat de oude winddrukverhoudingen weer werden hersteld. Vanaf dat moment konden ook weer, zij het moeizaam, orgelconcerten worden gegeven. Toch was al gebleken dat de klank van het orgel veel mooier kan zijn dan ze nu is. Alvorens die klank zou kunnen worden aangebracht zou er eerst nog een breder onderzoek moeten plaatsvinden dan bij de restauratie in 1978 reeds was gedaan.

Vanaf 1995 zijn pogingen in het werk gesteld om het orgel een nieuwe restauratie te laten ondergaan, teneinde het orgel eindelijk haar eigen kwaliteiten terug te geven. Daarom werd in 2006 in gezamenlijk overleg met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de gemeente Groningen een plan voor grootonderhoud ingediend bij de gemeente Groningen. Subsidie werd hiervoor toegekend. Vele cultuurfondsen hielpen daarbij rijkelijk. Het werk is begonnen in het voorjaar van 2008 en duurde tot en met de zomer van 2009.

Het is opnieuw een ingrijpend werk geworden. De verzakkingen van de gehele constructie sinds 1831 zijn vrijwel ongedaan gemaakt. Alle kapotte, lekke en versleten delen zijn hersteld, waarbij in de meeste gevallen het oude materiaal opnieuw kon worden gebruikt. De verzakking van het orgel sinds 1831 is zo goed als ongedaan gemaakt. De vloer bij de klavieren is iets lager gelegd, zodat de langere mensen van onze tijd nu ook op het orgel kunnen spelen. Alle bewegende onderdelen zijn weer goed te pas en soepel lopend gemaakt. De klavieren en koppelingen hebben hun oorspronkelijke toetsgang herkreten. Alle pijpen zijn technisch hersteld. Aan de klankgeving en de toonhoogte zijn in dit kader niet gewijzigd. Wel zijn de niet goed sprekende pijpen verbeterd.

Helaas konden de kastkleuren van 1831 niet worden hersteld wegens het ontbreken van de daarvoor benodigde financiële middelen. Wel is de bestaande kleur schoongemaakt en zijn de meest opvallende beschadigingen bijgewerkt. Het geheel is daarna opnieuw gevernist.

Het orgel is nu bevrijd van de technische problemen, die het orgel sinds 1980 heeft gehad en is nu beter toegerust op een steeds toenemend multifunctioneel gebruik van de kerk. Het pijponderzoek heeft de eerdere bevindingen bevestigd: een (nog) meer artistieke en oorspronkelijke klankgeving, 'intonatie' genaamd, zal daarom nog op een later moment moeten plaatsvinden. Er is ook een fraaie aanlichting van het orgel gemaakt die bij allerlei gebeurtenissen veel sfeer aan het kerkinterieur toevoegt. De totale kosten, inclusief het herstel van het bestaande schilderwerk, bedroegen ruim € 415.000. Het werk is uitgevoerd door Mense Ruiter Orgelmakers BV te Zuidwolde (Gn), kunstrestaurateur Helmer Hut uit Beerta, technisch bureau Wassenaar en aannemer Jurriëns. Adviseurs waren Wim Barneveld en Stef Tuinstra (respectievelijk architect en orgeladviseur van de Protestantse Gemeente te Groningen), in nauwe samenwerking met de consultants van de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (Rudi van Straten en Mariël Polman) en van de Gemeente Groningen (Berend Raangs).

Zoals gezegd is het Het Timpe-orgel in de Nieuwe Kerk te Groningen uniek in haar soort en één van de weinige 3-klaviers orgels in Nederland in de z.g. Biedermeier-stijl. Enerzijds zijn bij dit instrument veel nieuwe elementen doorgevoerd ten opzichte van de tot dan toe geldende bouwstijl. Anderzijds is de invloed van de barok nog prominent aanwezig, zowel in de klank als bij het orgelfront. Vandaar dat op dit instrument een breed scala van orgelliteratuur uit diverse eeuwen kan worden vertolkt. Maar bovenal is het zeer geschikt voor de begeleiding en omlijsting van de gemeentezang, waarvoor het in eerste instantie is gebouwd.

Van het recente restauratiewerk is een DVD gemaakt die te koop is. Kijk voor meer gegevens over de kerk en het orgel op www.nieuwekerk.org.

Tot slot nog de *dispositie* van het orgel, die, op de rugwerkmixtuur na, dezelfde is als die uit 1831. Het orgel weegt ruim 6 ton en telt 2.444 pijpen.

<i>Hoofdwerk (man. II)</i>		<i>Rugpositief (man. I)</i>		<i>Bovenwerk (man. III)</i>		<i>Pedaal</i>	
Prestant	16'	Prestant	8'	Prestant	8'	Prestant	16'
Bourdon	16'	Bourdon	16'	Holfluit	8'	Subbas	16'
Octaaf	8'	Roerfluit	8'	Fluit travers	8'	Octaaf	8'
Baarpijp	8'	Holpijp	8'	Viola di Gamba	8'	Holpijp	8'
Quintadena	8'	Octaaf	4'	Octaaf	4'	Octaaf	4'
Holpijp	8'	Fluit	4'	Fluit	4'	Nachthoorn	4'
Octaaf	4'	Octaaf	2'	Woudfluit	2'	Bazuin	16'
Speelfluit	4'	Mixtuur	3-4 st.	Flageolet	1'	Trompet	8'
Octaaf	2'	Trompet	8'	Carillon	3 st.	Trompet	4'
Fluit	2'	Hobo	8'	Vox Humana	8'		
Mixtuur	4-6 st.	Tremulant		Tremulant			
Fagot	16'						
Trompet	8'						

Koppelingen:	Rp + Hw	Toonhoogte	: ca. 438 Hz.
	Hw + Bw	Stemming	: vrijwel gelijkzwevend
	Ped + Hw	Winddruk	: manualen 78 mm; pedaal 99 mm..
	Ped + Rp		3 magazijnbalgen; 1 grote voor de manualen (van 1912) en 2 kleine voor het pedaal (1976).
Omvang manualen	C – f3		
Omvang pedaal	C – d1		

Stef Tuinstra, organist van de Nieuwe Kerk